

माणदेशातील मातृदेवता : आवळाईची मरिमाता

प्रा. डॉ. विजय पांडुरंग शिंदे

मराठी विभागप्रमुख,

श्रीमंत बाबासाहेब देशमुख महाविद्यालय, आटपाडी ता. आटपाडी, जि. सांगली

सारांश:

माणदेश हा दुष्काळी व कष्टप्रधान प्रदेश असून येथील लोकजीवन लोकदैवतांभोवती आकारलेले आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात आटपाडी तालुक्यातील आवळाई गावातील मरिमाता (लक्ष्मीआई) या मातृदेवतेचा लोकधर्म, परंपरा, यात्रा, विधी आणि लोकगीतांच्या आधारे अभ्यास करण्यात आला आहे. मरिमातेच्या स्थापनेविषयी प्रचलित दंतकथा, पुजारी परंपरा, यात्रेतील विधी, बळीप्रथा व समन्वयवादी सांस्कृतिक संकेत यांचे विश्लेषण केले आहे. मरिमातेशी निगडित लोकगीतांमधून देवीचे मातृरूप, संरक्षक व रौद्र स्वरूप तसेच स्त्रीभावना, शेतीप्रधान जीवनपद्धती आणि लोकमानस प्रतिबिंबित होते. या अभ्यासातून मरिमाता ही केवळ धार्मिक देवता नसून दुष्काळ, रोगराई व सामाजिक संकटांविरुद्ध उभा राहिलेला सांस्कृतिक प्रतिकार आणि लोकसंस्थेचे प्रतीक असल्याचे स्पष्ट होते.

प्रस्तावना :

माणदेशातील आटपाडी तालुक्यातील आवळाई हे एक ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आणि धार्मिकदृष्ट्या महत्त्वाचे गाव आहे. साधारण दोन ते अडीच हजार लोकसंख्या असलेल्या या गावात मरिमाता (लक्ष्मीआई) या मातृदेवतेचे जागृत देवस्थान आहे. माणदेशासारख्या दुष्काळी, कष्टप्रधान आणि संघर्षशील प्रदेशात मातृदेवता ही केवळ श्रद्धेचा विषय न राहता लोकजीवनाच्या अस्तित्वाशी निगडित आधारव्यवस्था ठरते. माणदेशाच्या अध्यात्मिक बळाला आणि लोकश्रद्धेला अधिक सुदृढ करणारी ही देवी मानली जाते.

मातृदेवतेची संकल्पना ही मानवी संस्कृतीइतकीच प्राचीन आहे. आदिम समाजात भूमी, अन्नधान्य, पर्जन्य, प्रजनन आणि संरक्षण यांचे प्रतीक म्हणून मातृदेवतांची उपासना केली जात होती. भारतीय लोकसंस्कृतीत देवी ही केवळ धार्मिक संकल्पना नसून सामाजिक, सांस्कृतिक आणि मानसशास्त्रीय स्तरांवर लोकमानसाशी घट्ट जोडलेली आहे. या पार्श्वभूमीवर आवळाईची मरिमाता ही माणदेशातील लोकमानसाचे प्रतीक मानता येते.

साधारण चारशे वर्षांपूर्वी स्थापन झालेल्या या देवतेचे मूळ स्थान कोल्हापूर असल्याची लोकधारणा आहे. मरिमाता आवळाई येथे कशी आली यासंदर्भात माणदेशात एक दंतकथा प्रचलित आहे. कोल्हापूरची ही देवी एका भक्ताच्या स्वप्नात येऊन 'माझी सेवा करा' असा दृष्टांत देऊन गेली. त्या दृष्टांतानंतर आवळाई येथील नारु पुजाऱ्यांनी या देवीची यात्रा सुरू केल्याचे सांगितले जाते. पुढे नामदेव पुजारी, ज्ञानू पुजारी, तुकाराम पुजारी, बाबासाहेब पुजारी अशा चार-पाच पिढ्यांची पुजारी परंपरा या देवस्थानाशी जोडलेली दिसते. ही परंपरा लोकधर्माच्या सातत्याचे द्योतक असून लिखित इतिहासापेक्षा मौखिक स्मृतीवर आधारित आहे.

देवीची यात्रा :

मरिमातेच्या मूर्तीचा पितळी मुकुट कोल्हापूरहून आणल्याचे पुजारी आणि भक्त सांगतात. मरिमातेची यात्रा वर्षातून एकदाच वैशाखी पौर्णिमेला (बौद्ध पौर्णिमा) भरविली जाते. या यात्रेसाठी माणदेशासह महाराष्ट्र व कर्नाटकातील विविध भागांतून भाविक मोठ्या संख्येने येतात. यात्रेपूर्वी सात किंवा नऊ दिवस आधी अक्षयतृतीयेला 'इरंडं बसवणे' हा विधी केला जातो. या काळात गावात मांसाहार वर्ज्य केला जातो.

गावावर कोणतेही संकट येऊ नये म्हणून देवीचा पोतराज 'आभरण' घालून तिसऱ्या दिवशी पहाटे पाच वाजता पालखी मिरवणूक काढतो आणि सूर्योदयापूर्वी देवीला मंदिरात परत आणले जाते. पौर्णिमेच्या दिवशी गावातील प्रत्येक घरातून नैवेद्य वाजत-गाजत मंदिराकडे आणला जातो. विविध भागांतील पोतराज हलगीच्या नादावर नृत्य करतात. देवीसमोर बसलेल्या भक्तांच्या परड्या भरल्या जातात.

ही यात्रा केवळ धार्मिक विधी नसून ती सामाजिक-सांस्कृतिक प्रक्रिया आहे. यात्रेच्या निमित्ताने विविध जाती, पंथ, प्रदेशातील लोक एकत्र येतात. आर्थिक देवाणघेवाण, सांस्कृतिक आदानप्रदान आणि सामुदायिक एकात्मता या प्रक्रियेतून दृढ होते.

कुळ, परंपरा आणि लोकधर्म :

मरिमाता ही ब्राह्मण कुळातील असल्याची लोकभावना असल्यामुळे तिला गोड नैवेद्य अर्पण केला जातो. मात्र तिच्या शेजारी असलेल्या म्हसोबा देवतेला दैत्य मानून बोकडे, बकरे, कोंबड्यांचा मांसाहारी नैवेद्य दाखविला जातो. यात्रेच्या दुसऱ्या दिवशी साधारण एक ते दोन हजार बोकडे व बकरे कापले जातात. बळी देण्यापूर्वी गावातील पाटील विडा कापतो आणि त्यानंतर मुसलमान व्यक्ती बोकडे कापतो, ही पद्धत लोकसंस्कृतीतील समन्वयवादी परंपरेचे उदाहरण आहे.

पूर्वी रेडा बळी देण्याची प्रथा होती; कालांतराने ती बंद होऊन बोकड-बकरी बळीची परंपरा सुरू झाली. यावरून लोकधर्मातील परिवर्तनशीलता स्पष्ट होते. वर्षभर मंगळवार, शुक्रवार, अमावस्या, पौर्णिमा आणि सणासुदीच्या दिवशी देवीची पूजा केली जाते. प्रत्येक शुक्रवारी धूपआरती काढली जाते.

हे देवस्थान जागृत मानले जाते. अपत्यप्राप्तीसाठी स्त्रियांच्या ओटीत नारळ ठेवण्याची प्रथा आहे. लहान मुलांच्या आजारपणावर अंगारा लावला जातो. पूर्वी स्त्रियांना मंदिरप्रवेश नव्हता; अलिकडच्या काळात हा बदल स्वीकारण्यात आला आहे. हा बदल लोकधर्मातील सामाजिक परिवर्तनाचे द्योतक आहे.

आवळाईच्या मरिमातेसंबंधी लोकगीते :

लोकदेवतांशी निगडित लोकगीते ही लोकसमाजाच्या श्रद्धा, भावना आणि इतिहासाची मौखिक अभिव्यक्ती आहेत. मरिमाता ही गावाची रक्षणकर्त्री देवी मानली जाते. तिच्या शक्तीचे, कृपेचे आणि संहारक रूपाचे चित्रण लोकगीतांतून दिसते. ही गीते ओवीछंदात किंवा लयबद्ध शैलीत गायली जातात. पोतराज हलगीच्या सहाय्याने या गीतांचे सादरीकरण करतात. खाली आवळाईच्या मरिमातेसंबंधी प्रचलित असलेली लोकगीते जशीच्या तशी देण्यात येत असून, त्यांचे आशयात्मक विश्लेषणही जोडले आहे.

"आई मरिमाता, संकट हरोनीया
तुझ्या कृपेनं गं, संसार फुलविया ॥
धोंडेनं नवस केला ताट सजवलं
तुझ्या पायारी गं, निरांजन ठेवलं ॥
आई मरिमाता, पाहुणी झाली,
शेतं हिरवी गं, पाणी भरलं ॥"

वरील लोकगीतात देवीची कृपा, नवस आणि त्यातून प्राप्त होणारी संसारिक व शेतीप्रधान समृद्धी व्यक्त होते. मरिमातेचे मातृरूप आणि पोषणकर्त्री प्रतिमा येथे ठळकपणे दिसते.

"आली आलीया मरुबाई
आली पांगळ्या पायाची
शेळ्या मेंढ्यात राहायाची
त्येच्या जल्मी जायाची ॥"

या लोकगीतामधून मरिआई ही शिवारदेवता म्हणून येते. धनगर समाजाच्या जीवनपद्धतीशी तिचे असलेले नाते या गीतातून अधोरेखित होते.

"आवळाईच्या जतरेला मी धरती पायवाट,
लक्ष्मीआईचा करते, संसारी थाट माट ॥"

या गीतातून लक्ष्मीआई ही गृहलक्ष्मी, संसाराची उभारणी करणारी देवी म्हणून व्यक्त होते.

"अस जीवाला गं माझ्या,
कोण बघतं वाकून,
माझी आवळाईची लक्ष्मीआई,
आली तिचं मंदिर सोडून ॥"

या ओवीत देवी-भक्त यांच्यातील सखीभाव आणि भावनिक जवळीक दिसून येते.

"असं जीवाला माझ्या जड,
अंग तव्यावाणी फणाणतं,
माझ्या लक्ष्मीआईचा
लय अंगारा जागृत ॥"

या गीतात देवीच्या जागृत स्वरूपाचा आणि अंगाच्याच्या श्रद्धेचा उल्लेख आहे.

"आवळाईच्या लक्ष्मीला, आवडतो खणवाण,
माणदेशी आटपाडीच्या डाळिंबाचा तिला मान ।
लक्ष्मीआईची किती गाऊ मी गं गाणी,
माझ्या त्या लक्ष्मीला पाजते मी नारळपाणी ।

माझ्या नवसा आईला, होती लय तिची हावस

माझ्या पाठी सुखी ठेव लेकरांना होता तिचा नवस ।"

या स्त्रीगीतांतून देवीची आवड-निवड, मानपान आणि माणदेशी अर्थव्यवस्थेशी (डाळिंब पीक) जोडलेले नाते स्पष्ट होते.

"आई मरीमाता, कोपावू नको,

तुझ्यारूपानं गं, पर्वत हलवू नको ॥

तलवार हातात गं, रणात उभी,

भक्तासाठी गं, संकट झेलती ॥

तुझे नांव घेता गं, भय पळून जाई,

आई मरीमाता, संकट निवारई ॥"

या लोकगीतांमध्ये मरिमातेचे रौद्र, संहारक आणि संरक्षक रूप प्रकट होते. भक्तांच्या संकटसमयी देवी न्यायकारी शक्ती म्हणून उभी राहते.

लोकगीतांतून देवीचे मातृरूप, रौद्ररूप आणि संरक्षक रूप स्पष्ट होते. स्त्रीगीतांमधून देवी-भक्त यांचे भावनिक नाते, स्त्रीमनातील आशा, भीती आणि श्रद्धा व्यक्त होतात. ही गीते केवळ भक्तीगीत नसून लोकइतिहासाचे मौखिक दस्तऐवज आहेत.

मरिमाता : लोकधर्म आणि सांस्कृतिक प्रतिकार :

मरिमाता ही केवळ धार्मिक देवता नसून माणदेशातील लोकधर्माचे प्रतीक आहे. दुष्काळ, रोगराई, सामाजिक अस्थिरता यांच्याविरुद्ध उभा राहिलेला हा सांस्कृतिक प्रतिकार आहे. लोकदैवतांच्या माध्यमातून समाज आपल्या समस्या, भीती आणि आशा व्यक्त करतो. त्यामुळे मरिमाता ही देवतेपेक्षा लोकसंस्थेचे रूप धारण करते.

समारोप :

माणदेशातील लोकसाहित्य हा येथील सांस्कृतिक जडणघडणीचा आत्मा आहे. लोकदैवतांवर आधारित लोकगीते ही धार्मिक उपासनेपुरती मर्यादित न राहता समाजजीवनाच्या विविध पैलूंना स्पर्श करणारी अभिव्यक्ती आहे. मरिमातेच्या लोकगीतांतून लोकमानस, सामाजिक रचना, स्त्रीभावना आणि पर्यावरणीय वास्तव यांचे प्रतिबिंब दिसते.

अशा प्रकारे आवळाईची मरिमाता ही माणदेशातील लोकसंस्कृती, लोकधर्म आणि सामाजिक एकात्मतेचे केंद्र आहे. तिच्याशी निगडित लोकगीते ही केवळ गायली जाणारी रचना नसून त्या माणदेशी समाजव्यवस्थेचा महत्त्वाचा दस्तऐवज आहेत.

संदर्भ :

- १) पाटील, भा. रा. (२०१०) महाराष्ट्रातील लोकदैवते आणि लोकसंस्कृती.
- २) खैरमोडे, गंगाधर (२००५) लोकदैवतांची संकल्पना आणि महाराष्ट्र.
- ३) देशमुख, रा. ग. (१९९८) माणदेशाचा सांस्कृतिक इतिहास.
- ४) गायकवाड, द. प. (२०१५) महाराष्ट्रातील लोकगीते : आशय आणि सामाजिक संदर्भ.
- ५) कुलकर्णी, म. ल. (२००८) भारतीय मातृदेवतांची उपासना परंपरा.